

Indira Meškić

MUZIČKA DJELATNOST U BOSNI I HERCEGOVINI U OSMANSKOM PERIODU

Sažetak

Kulturna i muzička pedagoška djelatnost u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske uprave bila je u skladu sa osnovnim karakteristikama i postulatima osmanskog carstva. Osmanska uprava je težište svog razvoja i egzistencije na ovim prostorima bazirala na jakoj vojnoj, sudskoj, finansijskoj i administrativno-upravnoj vlasti, uz privredni razvoj i planski razvitak gradova. Za historiju ne samo štamparske nego i pedagoške djelatnosti, veoma je značajno bilo otvaranje prve štamparije, i to u Goraždu 1529.godine, dok je prvi domaći časopis „Bosanski prijatelj“ štampan u Zagrebu 1850.godine. Prva i velika imena štamparske djelatnosti bili su franjevci, koji su štampariju otvorili 1873. godine, zatim pioniri bosanskohercegovačkog novinarstva: Mehmed Šakir Kurtćehajić i Miloš Mandić. Pedagoška djelatnost u periodu osmanske uprave odvijala se u konfesionalnim školama u kojima su vjerski predmeti bili prioritet, a pjevanje je bilo jedina muzička školska aktivnost i to kao neobavezan predmet, dok je tematika pjesama bila vezana za vjeroispovjest. Ženska djeca su u ovom periodu pohađala posebne škole: školu Stake Skenderove i škole Mis Adeline Pavlija-Irbi i Mis Mekenzijske. U ovim školama se izučavalo i crkveno i notalno pjevanje. U periodu osmanske uprave nalazimo začetke pjevačkih društava u Bosni i Hercegovini: „Kosača“ iz Mostara i „Srpsko-pravoslavno crkveno-pjevačko društvo“ iz Gračanice, sa prvim horovođom Maksom Todorovićem, učiteljem. Uporedo sa kulturnim životom u gradovima, razvijao se i ruralni kulturni ambijent u vidu tzv. etnodramskih teataru.

Temeljne karakteristike islamske muzike su bile su: fenomen „makama“ (melodijskih modela), ritam „ika“ (samostalni ritmički tipovi) i „tahsin“ (ukrašavanje melodije na orijentalni način). Hrvatsko stanovništvo je njegovalo crkveno i narodno pjevanje: gregorijanske korale, misne napjeve i popijevke Franje Kuhača, a franjevci su djecu poučavali u sviranju na klaviru i orguljama. Od izuzetnog značaja je, posebno u praksi bosanskih franjevacu, bila Missa quotidiana, koja se prenosila usmenom predajom. Značajni po svojoj muzičkoj djelatnosti bili su: fra Angjeo Nuić i Andro Pavasović iz Dalmacije, te Vaso Pelagić,

koji je kao upravitelj i glavni nastavnik „Banjalučke bogoslovije“ znatnu pažnju poklanjao pjevanju.

Amaterska muzička djelatnost je u periodu osmanske uprave bila veoma bogata i negovali su je muzički djelatnici koji su imali izraženu potrebu za muziciranjem, bez obzira na stepen naobrazbe. Tako se u ovom periodu isticala i djelatnost tekije, jer je u njenim obredima i ceremonijama muzika nalazila značajno mjesto, posebno u derviškim redovima mevlevija i halvetija. Izuzetno je značajno spomenuti da je za osmanski period vezano i nastajanje jednog od najpoznatijih oblika bosanske muzičke tradicije – sevdalinke, kao bosanske gradske pjesme, koja je nastala u gradskoj sredini, dijelom na osnovama islamske kulture i tradicije, a pjevala se u raznim prigodama i na raznim mjestima.

Društveno-historijske prilike u osmanskome periodu

Historija Bosne i Hercegovine pod osmanskome vlašću tokom 415 godina još uvijek nije u dovoljnoj mjeri istražena, ali se ipak, na osnovu dosadašnjih istraživanja, može odgovoriti na niz pitanja vezanih za bogatu historiju naše zemlje i naših naroda, koji su i u osmanskome periodu stvarali multietničku i multikulturalnu sliku i tradiciju BiH.

Kao godina pada srednjovjekovne bosanske države pod osmansku upravu označava se 1463. godina, ali je vezana samo sa gubljenjem središnjeg teritorija i međunarodnog suvereniteta. Dakle, ovom godinom niti je počeo niti se završava proces integracije bosanske teritorije u Osmansko carstvo. Bosna je bila jedina balkanska zemlja, koja je u nomenklaturi osmanskih naziva pokrajina, zadržala svoje historijsko ime, u prvo vrijeme u nazivu jednog od sandžaka, a od 1580. g. i u nazivu najveće administrativno-upravne cjeline, ejaleta ili pašaluka.¹

Osmansko carstvo je trajalo na ovim prostorima punih četiri stotine godina i iz osnova izmijenilo sliku ne samo Bosni i Hercegovini, nego i Balkanskom poluotoku, jer gotovo da nema sfere života gdje te promjene nisu bile vidljive. Pravi utemeljivač Osmanskog carstva bio je Mehmed Osvajač, koji je, osvojivši Carigrad 1453. godine, uspostavio imperiju sa sjedištem u ovom gradu.

¹ Tepić, dr. Ibrahim: »Borba Bošnjaka za autonoman položaj Bosne i Hercegovine u okviru osmanskog carstva u XIX stoljeću«, *Naša škola*, časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, godina XLIII, br.1, Sarajevo, 1996. g, str.17.

Pod njegovom je komandom osmanlijska vojska 1463. g. osvojila veliki dio Bosne (te godine je palo Jajce i pogubljen je posljednji bosanski kralj iz dinastije Kotromanića, Stjepan Tomašević). Osvajanjem Bosne srušena je posljednja značajna država na Balkanu i stvoreni su uslovi za dalje napredovanje prema zapadu, te smanjenje utjecaja Ugarske na ovim prostorima. Obrazovan je Bosanski sandžak sa sjedištem u Sarajevu (1463.g), a u narednim decenijama, usljed novih osvajanja osmanlijske vojske, formirani su i novi sandžaci: Hercegovački (1470.g) i Zvornički (u periodu između 1478. i 1483.g). U Bosni su u tom periodu živjeli: muslimani, pravoslavci i katolici, ali i pripadnici drugih naroda: Turci, Albanci, Grci, Austrijanci i drugi. S obzirom na raznolikost religija i nacija, koje su se u Bosni zatekle u vrijeme uspostave turske uprave, veoma je značajno spomenuti **AHDNAMU Fatih Sultan Mehmeda**, pisanu 28. 05. 1463. godine, na granici Milodraža (BiH).

AHDNAMA je poznata kao najstariji dokument o ljudskim pravima u historiji, 326 godina prije francuske buržoaske revolucije (1789.g) i 485 godina prije međunarodne deklaracije o ljudskim pravima (1948. g). Tekst Ahdname glasi: *Ja sam sultan Mehmed han, neka je poznato svima, uopće od prostog puka kao i odjeljenjima ova moja vlastodržača povelja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovjedam: spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane, tako od mojih vezira, niti od mojih podčinjenih (robova), niti od mojih podanika - raje niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenutim niko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati, ni vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak (imovinu) ni njihove bogomolje. Takođe iz tuđine osobito u moju državu dovoditi ljude dozvoljava im se. Stoga spomenutim izdajem moju uzvišenu zapovijed u kojoj im posvećujem svoju brigu i pažnju, te se kunem teškom zakletvom: Stvoriteljem i gospodarom zemlje i nebesa, sa sedam musafa s velikim Božijim vjesnikom (Muhamedom) i sa 124.000 peygambera i sa sabljom koju pašem da ovim što je napisano nikoje lice ne smije se suprostaviti dok god ovi (Franjevci) služe meni i mojoj zapovjesti budu pokorni.*

Većina stanovništva je živjela na selu, baveći se poljoprivredom i stočarstvom (uglavnom hrišćani), dok je u gradovima živjelo nešto više od 10 % stanovnika (preko 2/3 bili su muslimani). U drugoj polovini XVI stoljeća, usljed veoma

ubrzanog općeg pokreta širenja islama, na prostoru Bosne došlo je do osnivanja Bosanskog ejaleta (1580.g) kao najviše administrativno-vojne teritorijalne forme u Osmanskom carstvu, a središnji i najveći sandžak bio je Bosanski sandžak.²

U XIX stoljeću u Bosni i Hercegovini su se desile značajne društvene promjene, prvenstveno uslovljene nastojanjem osmanlijske vlasti da putem reformi, spasi Carevinu od propadanja i zaostajanja za evropskim državama. U ovom periodu u historiji BiH postoje dvije faze: prva počinje vladavinom sultana Selima II (1789- 1807) i traje do 1851. g, a druga faza je od 1851. do kraja osmanlijske vlasti 1878. g.

To je bio period promjena, koje je osmanska Uprava činila u vojnoj, sudskoj, finansijskoj i administrativno-upravnoj oblasti u cilju modernizacije društva i države, ali i vezivanja Bosanskog ejaleta za centralnu vlast, čemu se domaće stanovništvo odlučno suprotstavljalo, posebno u prvoj fazi ovog perioda. Tada je došlo do anarhije, buna i borbi domaćih muslimanskih feudalaca i drugih uglednika, koji su se protivili reformi, želeći očuvati stečena prava i institucije i na taj način doći do željenog cilja - autonomnog položaja Bosne i Hercegovine u Carstvu. U isto vrijeme se javljaju i hrišćanski pokreti, čiji su zahtjevi uglavnom bili socijalnog karaktera. Muslimanska vojno-feudalna aristokratija svoj odnos i zahtjeve prema centralnoj vlasti temelji na ulozi i zaslugama koje su imali na očuvanju Carstva do kraja XVIII stoljeća.

Privredni razvoj Bosne i Hercegovine u Carstvu očitovao se u izgradnji mreže kolskih puteva (koja je do kraja osmanske vlasti iznosila 10 - 12% ukupne putne mreže), zahvaljujući kojoj je znatno povećan kapacitet prometa ljudi i roba. Bosna je krajem XV i početkom XVI stoljeća postala područje koje je povezivalo Rumeliju sa Jadranskim morem i zapadnim dijelovima Panonije. Ova činjenica je veoma pogodovala razvitku gradova u Bosni, sa karakterističnom orijentalno-muslimanskom fizionomijom, koji nisu nastajali i razvijali se stihijski, nego uz aktivno zauzimanje osmanske države. Nastanak gradova, te pravni i privredni razvoj, nisu se mogli zamisliti bez privatne inicijative i poduzimljivosti, koja je ostvarivana putem ustanove imareta, odnosno vakufa. Kako se osmanska država prvenstveno brinula o potrebama i djelovanju vojske, uprave i sudstva, briga o vjersko-prosvjetnim, kulturnim i

² Imamović, dr. Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1993-1996. g, str. 179.

društvenim prilikama bila je u nadležnosti ustanove imareta i vakufa.³

U drugoj polovini XIX stoljeća došlo je do promjena u razvoju nekih privrednih djelatnosti, koje su ili bile u opadanju ili su aktivnosti započete i djelimično okončane, a to se prvenstveno odnosilo na saobraćaj (putni, željeznički i telegrafski) i šumarstvo, dok je rudarstvo još od XVI stoljeća bilo u opadanju. Tako je u planu bila i izgradnja transbosanske željeznice, ali je 1872. g. izgrađena samo prva etapa. Od 1858. g. počeo se razvijati i telegrafski saobraćaj, uspostavljena je prva telegrafska linija od Metkovića do Mostara, a 1860. g. Sarajevo je telegrafski bilo povezano sa Stambolom.⁴ Bilo je pokušaja organiziranja eksploatacije bosanskih šuma i ruda, ali ta aktivnost nije zaživjela u organiziranom obliku i namjeni.

U ovom periodu je došlo i do osnivanja prvih akcionarskih društava (1866. g. osnovano je akcionarsko društvo za prijevoz robe i putnika, te proizvodnju sukna), koja su nedugo zatim propala. Mogućnost razvoja industrije, nekoliko pilana na vodeni pogon i pivara u Sarajevu, ostavljena je za neka druga vremena. Kada je u pitanju rudarska djelatnost, proizvodnja srebra i zlata u starim rudnicima u Kreševu, Fojnici i Deževici stalno je opadala. U Fojnici se srebro potpuno prestalo proizvoditi. Vareški rudnici željeza radili su do 1552. g., a proizvodnja u rudniku Stari Majdan (kod Sanskog Mosta) je obnovljena radi ratnih potreba. Do XVI stoljeća na području Hercegovačkog sandžaka radio je jedino rudnik željeza u Čajniču, koje je u to vrijeme bilo izuzetno živo trgovačko i zanatsko središte.

U XIX stoljeću došlo je do razvoja štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini, iako se počeci ove djelatnosti nalaze još u prvoj polovini XVI stoljeća. Prva štamparija je otvorena u Goraždu 1529. godine.⁵ Štamparija je otvorena uz crkvu zadužbinu Hercega Stjepana, a uz inicijativu monaha Teodora, koji je zanat učio u Mlecima, odakle je donio štampariju. Te godine iz štampe je izašla prva knjiga štampana u Bosni i Hercegovini, dvije godine kasnije

³ Gradnja džamija, mekteba i medresa, musafirhana, javnih kuhinja, bolnica, vodovoda i česmi, puteva i mostova obavljana je iz vjerskih i humanitarnih pobuda, pa se na ovakve objekte, čak ako su ih gradili lično sultan i visoki državni službenici, gledalo kao na samostalne privatne ustanove i skup svih tih objekata nazivan je imaretom.

⁴ Do 1875. g. u BiH je bilo 19 telegrafskih stanica u svim važnijim mjestima.

⁵ Papić, Mitar, *Tragom kulturnog naslijeđa*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.g., str.157.

druga, i onda je došlo do gašenja štamparije. Prilike i vrijeme su bili takvi da je čudnije otvaranje ovakve ustanove na ovom mjestu i u ovo vrijeme nego njeno zatvaranje.⁶

U periodu pred sam kraj osmanske vladavine (1850. g.), dolazi do štampanja prvog domaćeg časopisa *Bosanski prijatelj* i to u Zagrebu. Te iste godine pokretač i urednik ovog časopisa, fra Ivan Jukić „u ime 600.000 hrišćana“ moli sultana Abdul Medžida „da se o zemaljskom trošku uvede štamparnica za kristjane“ čime bi se stvorili ponovno uslovi za razvitak štamparstva i štampe u BiH, najprije u Sarajevu, pa onda i u drugim gradovima.⁷ Uz pomoć austrijske vlade mostarski franjevci su nabavili štampariju kojoj je rad dozvoljen 1873. godine. Prva knjiga koja je štampana u ovoj štampariji bila je *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini*.⁸

Uspostavljanjem Hercegovačkog vilajeta u Mostaru je osnovana Vilajetska štamparija 1877. g. U štampariji je izdavan i službeni list *Neretva*.⁹ List je izlazio na turskom i srpskohrvatskom jeziku, kao i *Bosna*.¹⁰

Štamparija u Sarajevu počela je raditi 1866. godine, a nju je, za potrebe vilajetske uprave, dopremio Osman Šerif Topal-paša. Štampariju je montirao i kratko vrijeme vodio iskusni njemački majstor iz Zemuna Ignaz Sopron, a u njoj je štampan (sve do 1878. god) i službeni list *Bosna*. Ovaj list je bio dvojezični i sedmični, štampan ćirilicom (prema Vuk – Daničićevom pravopisu). Sopron je donio iz Zemuna štamparske mašine kao i slova za ćirilicu i latinicu, te grčka i hebrejska, a sa sobom je doveo i slovoslagača Iliju Tomića. Nešto kasnije došao je i do arapskih slova i doveo je slovoslagača iz Carigrada Kadri Carigradliju. Štamparija je

⁶ Prema nekim izvorima ova štamparija je otvorena 1519. g. u Donjoj Sopotnici, a u njoj su se štampala tri djela: *Služabnik* (1519), *Psaltir* (1521) i *Molitvenik* (1523).

⁷ Prema izvoru: Salih Sidki Hadžihuseinović MUVEKKIT: *Povijest Bosne*, Sarajevo, El-Kalem, 1999. g., str. 854, sultan Abdulmedžid bio je sin sultana Mehmed-hana Drugog, a na carski prijesto ustoličen je 1839. g.

⁸ Poslije su štampani još neki udžbenici, kalendari i knjige za potrebe crkve, a 1875. g. je štampana i knjiga *Robinzon Kruso*.

⁹ Prema Mitru Papiću izašlo je ukupno 38 brojeva *Neretve*, a u Sarajevu su sačuvana samo tri broja.

¹⁰ U periodu turske uprave radile su 4 štamparije, po jedna u Goraždu i Sarajevu, te dvije u Mostaru.

otvorena pod imenom *Sopronova pečatnja*, u kojoj su štampane knjige na turskom, hebrejskom, srpskohrvatskom i grčkom jeziku.¹¹

U septembru 1866. g. vilajetska uprava je otkupila od Soprona štampariju i osnovala svoju, najprije pod nazivom *Vilajetska pečatnja*. Prvi direktor je bio Hajim Davić, koga je doveo Osman-paša. Kao domaći grafičari radili su: Ahmed Zildžić, Jovo Petrović, Stevo Stojanović i Risto Čajkanović. Prva knjiga, sa posvetom Osman-paši, bila je *Naravoučenje o čovjeku i njegovim djelima*, koju je s grčkog preveo Georgije Jovanović.¹² U Vilajetskoj štampariji štampano je, prema dostupnim izvorima, oko 25 knjiga u periodu osmanske uprave, između ostalih i *Prvi bosansko-srpski kalendar za prostu 1869. godinu*.¹³

Pored službenog lista *Bosna* u Sarajevu je štampan i prvi privatni bošnjački list *Sarajevski cvjetnik*.¹⁴ Urednik ovog lista bio je Mehmed Šakir Kurtćehajić, koji je uz Miloša Mandića, glavnog urednika *Bosanskog vjestnika*, bio pionir bosanskohercegovačkog novinarstva. Pojava štamparija jeste sigurno jedna od najvećih kulturnih tekovina ovog vremena Bosne i njenih naroda jer se, osim razvoja štamparske djelatnosti kao privredne pojave, u njima štampaju i prvi udžbenici i časopisi / listovi.

Dakle, period bržeg razvoja gradske privrede i trgovine, te otvaranje novih putnih pravaca i izgradnje putne mreže sa odgovarajućom infrastrukturom (hanovi, karavan-saraji i tekije), zabilježen je u Bosni od kraja treće decenije XVI stoljeća pa do 1878. godine, kao direktna posljedica sređivanja vojno-političkih prilika. Najznačajniji činilac u razvitku jednog broja gradova je bila činjenica da se u njima nalazilo sjedište najviših lokalnih upravno-vojnih i sudskih organa vlasti (sandžak-begova i bosanskog beglerbega).¹⁵

¹¹ Ignaz Sopron rođen je u Novom Sadu 1825. g. i pored štamparskog zanata bio je i izuzetno obrazovan. Imao je svoju štampariju u Zemunu.

¹² Papić, Mitar, navedeno djelo, str.159.

¹³ Pored kalendara redovno su se publicirale i pouke, kraće priče, fragmenti narodne i umjetničke književnosti, pa su ovi kalendar na neki način predstavljali neku vrstu čitanke za narod.

¹⁴ Prema izvoru: Kreševljaković, Hamdija, *Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529 -1878.g.*, str.21, ovaj list imao je tiraž od 2.000 primjeraka, što je u to vrijeme bio svojevrsan rekord, a čak 1.000 primjeraka bilo je namijenjeno za Carigrad.

¹⁵ Prema izvoru: Ferović, dr. Selma, *Muzička kultura*, II razred gimnazije, Sarajevo, 1996.g., str.43, već tada u bosanskoj državi, i to u prvoj polovini XV

Pred kraj perioda osmanske uprave vezirska stolica je (1850.g) prenesena u Sarajevo (učinio je to Omer-paša Latas), te je Sarajevo postalo vilajetski, odnosno zemaljski glavni grad. U tom periodu izgrađen je i put Sarajevo – Brod, otvorene su prve svjetovne škole (ruždiye) i podignuti mnogi novi i značajni javni objekti evropskog stila u mnogim gradovima, a posebno u Sarajevu: konak, merkez ili policija, upravna zgrada sandžaka, kasarna Medžidija, vojna bolnica itd.

Kulturno-prosvjetne prilike u BiH u osmanskome periodu

Na kulturno-prosvjetnom planu provođenje tanzimata (vojno-administrativnih reformi, koje su provedene 1839. g. i obznanjene uredbom od 03. novembra 1839. g. zvanom Hatt-i šerif od Gulhane) donijelo je neke novine, a prije svega u davanju mogućnosti hrišćanima da obnavljaju stare i prave nove bogomolje, te osnivaju svoje škole. Tako je novac prikupljen u crkveno-školskim općinama iskorišten za izgradnju crkvenih i školskih objekata, prvenstveno u gradovima. Do 1874. g. u Bosanskom vilajetu je bilo, zajedno sa Novopazarskim sandžakom, 112 hrišćanskih osnovnih i srednjih škola.¹⁶

Pedagoška djelatnost u osmanskome periodu

U periodu osmanske uprave u Bosni su postojale konfesionalne škole, zasebno za svaku vjeroispovjest, pa su i nastavni planovi, stupanj škole i cilj nastave bili različiti. U hrišćanskim školama značajnu ulogu imali su sveštenici iz Bosne, Srbije, Vojvodine i Dalmacije, koji su pored obrazovne imali i političku funkciju. Kada su u pitanju muslimanske škole, postojale su u to vrijeme (sve do 1874. godine) 24 ruždije i 863 mekteba sa ukupno 27.312 učenika i 10.426 učenica.

Turci su nastojali da život stanovništva usaglase sa svojim vojno-feudalnim sistemom. Materijalna pomoć školstvu bila je mala, pa su i mogućnosti stanovništva za prosvjetnim uzdizanjem time bile uslovljene. Veze Bosne i Hercegovine, naročito kulturne,

stoljeća, bilo je blizu 70 gradova sa trgovima i ostalim sadržajima, čija je veličina odgovarala onovremenim balkanskim i evropskim gradovima.

¹⁶ Zlatar, dr. Behija, *Bosna i Hercegovina u okvirima osmanskog carstva /1463 - 1593./ - BiH od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994. g, str. 206.

sa drugim zemljama, posebno sa zapadnom Evropom, bile su poprilično slabe, što je utjecalo i na tempo razvoja.

O potrebi afirmacije opismenjavanja i obrazovanja bosanskog stanovništva govori i jedan od prvih novinara u historiji naše/bosanskohercegovačke štampe, Mehmed Šakir Kurtćehajić, u jednom izdanju *Sarajevskog cvjetnika* (br. 48, od 28. novembra 1870. g): *Osobito nam je drago što možemo javiti o jednom blagotvornom uspjehu u prosvjeti, to jest, zaveden je običaj da neškoljuća se mladež i odrasli ljudi mogu nedjeljom i u prazničke dane u školu dolaziti te se poučavati u čitanju i pisanju. Dobro bi bilo da se ovaj način narodnog obučavanja svuda zavede, jer našem narodu pismena nauka vrlo treba.*

Novinar Kurtćehajić uređivao je *Sarajevski cvjetnik* od 1868. do 1872. godine i svojom djelatnošću sačuvao je veliki broj podataka iz naše prošlosti. Svaku kulturnu djelatnost u tadašnjoj Bosni i Hercegovini popratio je sa velikim simpatijama, bez obzira u okviru koje se nacije ona odvijala. Posebno se zalagao za otvaranje škola i izvornu narodnu umjetnost, te spada u zapaženije kulturno-prosvjetne radnike u BiH, u drugoj polovini devetnaestog vijeka. Ovaj natpis o opismenjavanju odraslih spada među najstarije podatke o institucionalnom organiziranju obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini.

Iste zasluge, u oblasti novinarstva, ali i u oblasti filologije, imao je novinar Miloš Mandić, urednik *Bosanskog vjestnika* i *Bosne*, te autor prvih domaćih udžbenika u BiH za srpske škole *Bukvar*, *Čitanka* i *Istorija*, koji su smatrani prvim dosljedno štampanim udžbenicima novim pravopisom.¹⁷

U školama (konfesionalnim) za svaku vjeroispovjest vjerski predmeti bili su najvažniji, a nastavni planovi, stupanj škole i cilj nastave pojedinih predmeta bili su različiti. Pohađanje nastave bilo je neredovno (uglavnom su išla muška djeca), a nastavni kadar nije bio dovoljno stručan. Postojale su hrvatske, jevrejske, muslimanske i srpske škole. Pjevanje, kao jedina muzička školska aktivnost, bilo je neobavezan predmet, a tematika pjesama bila je vezana za vjeroispovjest.¹⁸

¹⁷ Papić, Mitar, *Tragom kulturnog nasljeđa*, str. 70 -76.

¹⁸ Svaka konfesija je u svojoj školi njegovala napjeve koji su vezani za konfesiju i oni su po svom sadržaju spadali u oblast muzike. U muslimanskim školama ovaj oblik muziciranja nalazi se pod nazivom „učenje“.

Škole su pohađala uglavnom djeca srednjeg staleža (trgovaca i zanatlija), a imućniji dio stanovništva bio je u prilici da pošalje svoju djecu na školovanje u veće gradove i u inostranstvo. Kulturnu infrastrukturu bosanskog društva činile su institucije novog islamskog školstva: mektebi (početne vjerske škole), medrese (učilište srednjeg ranga, ponekad i u rangu univerziteta), tekije (mjesto gdje se derviši sastaju, mole Bogu i raspravljaju o pitanjima vjere, kulture i književnosti), hanikasi (tekije sa internatom za dervise), biblioteke, muvekithane (ustanove za praćenje kalendara) i druge slične ustanove. Katoličko i ortodoksno-pravoslavno crkveno školovanje ostvarivalo se u školama koje su se nalazile uz samostane i manastire, u kojima postoje temeljne škole i prepisivačke radionice, te sinagoge, gdje su se Židovi bavili njegovanjem rabinske književnosti i kabalistike.

Više školovanje su različite konfesije nastavljale u različitim državama, sa različitim civilizacijskim obilježjima. Tako su muslimani školovanje nastavljali uglavnom u Istambul, Meki, Medini, Kairu i Samarkandu, katolici u Italiji, Austriji i Ugarskoj, a pravoslavci na Atosu i u Rusiji.

Na ovaj način su školske institucije iz Bosne bile u vezi sa vjersko-prosvjetnim, kulturnim i naučnim centrima u Istambul, Alepu, Meki, Medini, Jerusalemu, Padovi, Asisu, Ostrogonu, Atosu i Kijevu, te se Bosna u specifičnom smislu mogla smatrati dijelom tadašnjeg kulturnog svijeta Europe, Bliskog i Srednjeg Istoka. Važno je istaknuti da su u medresama, samostanima i manastirima djelovali brojni prepisivači značajnih djela iz klasične teološke, pravne, umjetničke i znanstvene literature.¹⁹

Ono što je bila jedna od karakteristika školstva u Bosni u ovom periodu jeste da je škole pohađao mali broj djece, a nepismenost i neprosvijećenost je bila posebno izražena u seoskim sredinama. U ruralnim dijelovima Bosne je došlo do dugogodišnje ekonomske i kulturne stagnacije.

Školske ustanove u Bosni su, uglavnom, otvarane uz vjerske objekte, dok su učitelji najčešće bili sveštena lica. Tako je i nastava pjevanja, u školama u kojima se pjevanje prakticiralo, bila u neposrednoj vezi sa vjerskim učenjima i sadržajima:

- hrvatsko stanovništvo je otvaralo škole najčešće pri samostanima, a ponekad i u privatnim stanovima; osnovne škole

¹⁹ Na taj način se širila i jačala složena, multilateralna i tolerantna bosanska duhovna realnost, koja je postala vjekovna tradicija i historijska vrednota BiH.

milosrdnih sestara u Sarajevu, Mostaru, Derventi, Livnu i Banjoj Luci imale su važnu ulogu u prosvjećivanju naroda, a pjevanje kao predmet uvedeno je 1876. g, kada su počele ponovo sa radom pučke škole;

- jevrejsko stanovništvo je bilo malobrojno, pa su imali i mali broj škola; škole (početne) su se zvale meldar i pohađala su ih samo muška djeca, dok su učitelje zvali hodžama;

- muslimansko stanovništvo pohađalo je sibjen/sibjan-mektebe (početne mektebe), u kojima se stjecalo osnovno obrazovanje, dok je pjevanje kao oblik muziciranja bilo pod nazivom „učenje“ u okviru vjeronauka; učitelji su bili imami ili hodže i mualimi (svršeni učenici medrese);

- srpsko stanovništvo otvaralo je škole uz pomoć crkvenih općina; neki podaci ukazuju na praksu pojedinih učitelja, koji su samoinicijativno, uz fizičke aktivnosti, radili i pjevanje na izletima, a jedan od njih bio je i Andro Pavasović iz Dalmacije, koji je u pravoslavnu mostarsku školu unio novi duh i približio nastavu učeničkim interesima; i u Đakoničkoj školi u Sarajevu (1870) učilo se pjevanje.

Do druge polovine 19. stoljeća učitelji su bili kaluđeri, svećenici, bogoslovi, manastirski đaci, trgovci, zanatlije i svršeni đaci osnovnih škola. Ženska djeca pohađala su posebne škole. Najpoznatije su bile škola Stake Skenderove (1858.g.) i škole mis Adeline Pavlija-Irbi i mis Mekenzijske.²⁰

Engleskinje Mis Adelina Pavlija-Irbi i Mis Mekenzi su u Sarajevo došle (po drugi put) 1866. g. i odmah po dolasku počele pripremati osnivanje zavoda za školovanje ženskog podmlatka. Ova ženska škola je počela sa radom 1869. g., uz finansiranje iz Engleske i znatnu podršku tadašnjeg pruskog konzula u Sarajevu Ota Blaua. U početku su kao učiteljice radile pruske đakonice, a poslije njih učiteljica iz Beograda Sara Panić i učitelj Simo Čajkanović iz Sarajeva.

Ova škola je bila otvorena za djecu svih konfesija, ali su je uglavnom pohađala djeca iz pravoslavnih porodica, te se u izvještajima o školstvu iz ovog perioda navodila kao srpska ženska škola. U periodu poslije 1875 .g. škola je zatvorena, a zanimljivo je da je nekoliko učenica ove škole otišlo na daljnje školovanje u

²⁰ Prema Mitru Papiću upravo osnivanje mis Irbinog zavoda podstaklo je fra Grgu Martića da traži od Zagreba časne sestre da bi otvorile školu za žensku katoličku školu, što je i učinjeno 1871. g.

Prag, te su neke od njih kasnije, u ponovno otvorenoj školi, radile kao učiteljice.

Prije ponovnog otvaranja škole u Sarajevu mis Irbi je u okolini Bosanskog Petrovca osnovala 4 škole: Unac, Kolenić, Voćenica i Bjelaj. U Sarajevu je obnovila svoju djelatnost od 1879. do 1911. godine, a Zavod koji je otvorila vremenom se razvio u srednju školu, u trajanju od 8 godina. Osnovnu školu su činila prva četiri razreda, djevojačku školu peti razred, a učiteljsku školu posljednja tri razreda. U nastavnoj osnovi škola za žensku djecu bilo je zastupljeno i crkveno i notalno pjevanje.

Mis Adelina Pavlija-Irbi je u Bosni djelovala 45 godina, a njena djelatnost nije bila samo kulturno-prosvjetna, nego i socijalno-humana. Poslije njene smrti (1911) ovaj Zavod je zatvoren.

Prema dostupnim podacima vezanim za srednje škole, one nisu, osim bogoslovija, imale pjevanje u nastavnoj osnovi, ali je muzika bila prisutna u okviru ispita na kraju godine, kada je poslije saopćavanja rezultata održavana svečanost na kojoj su učenici pjevali.

Kulturna djelatnost za vrijeme osmanske uprave

Za razvoj muzičke djelatnosti u ovom periodu veoma je važna djelatnost prvih crkvenih pjevačkih društava kao preteča građanskih pjevačkih društava. To su društva *Donjotuzlansko srpsko crkveno pjevačko društvo* osnovano 1866. godine, *Kosača* u Mostaru, koje je osnovano 1873. godine, a djelovalo je pod okriljem crkve kao crkbeni zbor i *Srpsko-pravoslavno crkveno-pjevačko društvo* u Gračanici, koje je osnovano 1877. godine. Ovo društvo je osnovao i bio njegov prvi horovođa učitelj srpske narodne škole Makso Todorović.²¹

Osim djelatnosti prvih pjevačkih društava, vezanih za katoličko i pravoslavno stanovništvo, među Bošnjacima se oblici popularne zabave u početku osmanske uprave uglavnom nastavljaju na tradiciju kulturno-zabavnog života, a koja je u XV stoljeću postepeno uvedena u Bosnu, posebno među gradskim stanovništvom i vlastelom. Muzika je bila sastavni dio života u utvrđenim gradovima s vojnom posadom, u kojima su djelovale i specijalne muzičke grupe. U sastav ovih grupa ulazili su najčešće

²¹ Ferović, dr. Selma, *Teorija i praksa muzičkog vaspitanja i obrazovanja u BiH*, Sarajevo, 1991. g., str. 15.

slijedeći instrumenti: talambasi, svirale, zurne, zile i borije, te, nešto rjeđe, trempe i čampare.

Pored djelatnosti prvih pjevačkih društava, čiji je rad vezan za gradove, u ovom periodu se kulturni i muzički život odvijao na specifičan način i u seoskim sredinama. Na selu su u to vrijeme postojali razni oblici „etnodramskog teatra“, koji su se manifestirali u vidu narodnih običaja, a u vezi sa godišnjim dobima i poljoprivrednim radovima (koledarske i kraljičke pjesme, ladarice, dodole i sl).²² Većina ovih običaja potječe još iz paganskih vremena i katolička i pravoslavna crkva su ih kristijanizirale, te vezale za pojedine vjerske praznike. U selima sa muslimanskim življem ovi se običaji sa procesom širenja islama gube, te su stari običaji, u skladu sa islamskim propisima, zamijenjeni dovama.

U islamskom obredu muzika nalazi svoj izraz u pozivu na molitvu – ezan, koji mujezin uči sa minareta, zatim u učenju Kur'ana (tedžvid), u objavi smrti (salla), prizivanju Božijeg blagoslova Muhammedu a.s. (salavat), pomenu na mrtve (tevhid), u proslavama u čast rođenja Muhammeda a.s. (mevlud), molitvi za kišu (kišna dova), derviškom obredu (derviški zikr), te u islamskim svadbama.²³ Stare običaje paganskog porijekla muslimani su zamijenili dovama uspavanke ili dove pred spavanje, dove poslije jela, hajr-dove (blagoslov), bed-dove (prokletstvo), te hafiske dove. Temeljne karakteristike islamske muzike su fenomen „makama“, melodijskih modela, ritam „ika“, samostalni ritmički tipovi i orijentalni „tahsin“ ukrašavanje melodije.²⁴ Kao simbol novog muzičkog života gradova Bosne i Hercegovine, prvenstveno među muslimanskim stanovništvom, upotrebljavan je tipični gradski instrument saz, kao nacionalni instrument Muslimana koji se koristio na sijelima, svadbama, ašiklucima, teferičima i drugim manifestacijama veselja i slavlja. Pri čisto vjerskim svečanostima i manifestacijama žalosti nije se upotrebljavao ni saz, niti bilo koji drugi instrument, kao ni instrumentalna muzika uopće.

Kada govorimo o hrvatskom stanovništvu, dostupni materijali ukazuju na živu djelatnost na području duhovne muzike uprkos poteškoćama finansijske prirode, u samostanima u Sarajevu, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci. Franjevci su bili muzički veoma

²² Imamović, dr. Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1993-1996. g., str. 203.

²³ Zubović, mr. Alma, *Muzika Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u doba turske uprave*, magistarski rad, Sarajevo, 1999. g.

²⁴ Zubović, mr. Alma, navedeni rad

obrazovani, pa su često komponirali i izvodili svoja djela, pri čemu su orgulje imale značajnu ulogu. Njegovali su crkveno i narodno pjevanje, posebno gregorijanske napjeve, misne napjeve, te narodne popijevke Franje Kuhača, koje su smatrane vrijednim djelom u oblasti svjetovne muzike.²⁵ Među mnogim obredima u katoličkoj muzičkoj praksi, gdje muzika ima istaknutu ulogu, u praksi bosanskih franjevac posebno je interesantna Missa quotidiana, koja se prenosila usmenom predajom.²⁶ Franjevci su podučavali djecu u sviranju na klaviru i orguljama.²⁷ U bogoslovskim školama i bogoslovijama bila je posvećena pažnja crkvenom pjevanju – pojanju.

U kulturnom životu Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanske uprave došlo je do promjena u načinu izvođenja i karakteristikama tzv. masovnih oblika zabave. Nekadašnje ulično pozorište po bosanskim gradovima, u kojemu su učestvovali razni glumci i zabavljači (kao bufoni, histrioni, „stovrazi“ i drugi), zamijenili su u osmansko doba, sa istom ulogom i sličnim stilom zabave, razni „pehlivani“, koji su dolazili sa Istoka. Već se sredinom XV stoljeća u raznim izvorima pominju osmanski Turci kao vještaci i zabavljači. Tako je 1452. godine zabilježeno gostovanje u Dubrovniku nekog turskog mađioničara. Mnogi glumci i svirači gostovali su u Dubrovniku, jer su ih slali bosanska, posebno humska, vlastela i visoki osmanski vojno-upravni činovnici u Bosni.²⁸

Kako je pozorište, sa stanovišta islamskih propisa, smatrano nedoličnim neke od družina (kao ona Ali-bega Pavlovića) su nestale, te su, kada je u pitanju muslimanski živalj, ostali pehlivani

²⁵ Ferović, dr. Selma, *Teorija i praksa muzičkog vaspitanja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1991. g, str.13.

²⁶ Prema izvoru: Ferović, dr. Selma, *Muzička / glazbena kultura 1*, udžbenik za I razred gimnazije, Sarajevo, 2003. g, str. 71, veoma zanimljivi i dragocjeni podaci o Missi quotidiani pronađeni su u radu prof. dr. Vinka Krajtmajera, *Missa quotidiana u Bosni i Hercegovini*, koji je prvi objavio posebnu praksu bosanskih franjevac.

²⁷ Posebno se ističe uloga fra Angje(l)a Nuića, koji je započeo praksu podučavanja djece u sviranju misa i drugih hrvatskih pjesama, te pjevanju uz klavir.

²⁸ Spominje se posljednji bosanski krajišnik Isa-beg Ishaković, koji je u Dubrovnik (1461) poslao svoje dobošare, zatim Ahmed-beg čehaja, koji je 1466. g. poslao pet svirača koji su zabavljali Dubrovčane, te neki Zambaša sa družinom, kojeg je poslao hercegovački sandžak-beg i koja je bila i nagrađena od strane dubrovačke vlade.

kao profesionalni zabavljači. U Bosni u vrijeme Osmanskog carstva veliku je popularnost uživalo tursko *Pozorište sjenki*, koje se prema glavnom junaku Karadozu i zvalo jednostavno *Karadoz*. Figure u predstavi su pokretane pomoću konca, a predstava i likovi su oslikavali socijalni kontekst i etos carstva, koje se prostiralo na tri kontinenta i čije se stanovništvo sastojalo od različitih nacionalnosti, vjerskih i etničkih grupa. Ovo pozorište je egzistiralo sve do 1930. godine, kada se pojavljuju zvučni filmovi i nove vrste zabave, pozorišta i igre.

Muzički život se u periodu osmanske uprave kod domaćeg stanovništva uglavnom razvijao u okviru svake pojedine konfesije. Već smo spomenuli muzičku djelatnost fra Angjea Nuića i njegovo podučavanje učenika sviranju i pjevanju, te učitelja Andru Pavasovića iz Dalmacije. Kao upravitelj i glavni nastavnik *Banjalučke blagoslovije* u periodu od 1867. do 1869. godine djelovao je Vaso Pelagić i u tom periodu njegovog pedagoškog i kulturnog djelovanja zabilježeno je da je pjevanju bila posvećena velika pažnja.²⁹

Pjevanje se u nastavnoj osnovi nalazilo i u *Mis Irbinom zavodu* za žensku djecu. Svi navedeni muzički i pedagoški djelatnici predstavljaju klice muzičke pedagoške djelatnosti u BiH.

Amaterska muzička djelatnost u osmanskom periodu

Osim pedagoške muzičke prakse u periodu osmanske uprave razvijala se i **amaterska muzička praksa**, a nje govali su je ljudi koji su svoju izraženu potrebu za muziciranjem ostvarivali kroz samostalno ili grupno muziciranje i time znatno obogatili ne samo kulturni život bosanskohercegovačkog stanovništva i Osmanskog carstva uopće, nego i dali značajan doprinos muzičkoj tradiciji.

Iz mnogih pisanih izvora moguće je zaključiti da je djelatnost tekije veoma kompleksna i da je u njenim obredima i ceremonijama muzika zauzimala značajno mjesto. Naveli smo samo neke od derviških redova:

- u derviškom redu mevlevija starješina svirača Mevlevijske tekije u Sarajevu bio je kaligraf derviš Mustafa, a u tekiji se pjevao i hvalospjev Pejgamberu uz *naj*, sa posebnom ložom za pjevače i mjestima za slušanje;

²⁹ Ferović, dr. Selma, *Teorija i praksa muzičkog vaspitanja i obrazovanja u BiH*, Sarajevo, 1991. g., str. 14.

-
- u derviškom redu halvetija, u Halvetijskoj tekiji u Blagaju, u popisu inventara spomenut je i polovan muzički instrument *zil*;
 - u opisu grada Čajniča (iz 1664) i Gazi Murad-babine bašče s bektašijskom tekijom spominje se da derviši izvode muzičke tačke divnim melodijama i da u svako doba razne grupe priređuju koncerte, odnosno muzičke sastanke poput Huseina Bajkare, te da muzika upotrijebljena na ovaj način jeste odraz prirode reda i posebne atmosfere skupnih obreda.

Kao svirači, koji su dva puta sedmično priređivali koncerte pod nazivom Sohbet-halve, svirali uz naj i pjevali sevdalinke (1780/81), spominje se i jedna skupina mladih kadija/efendija: Hadžimusić Abdulah - efendija, Alikadići, Kuravija (zet muftije), Čemerlić, Abdurahman Pinjo, Salih-aga Pinjo, Lutfulah Čurčić, Mutevelić, Sulejman Ablagija, Ismail Handžić, Fazlić, Cigić i Dukatar, zatim instrumenti svirale i tambure, te svirač baba Alija, bubnjevi na kojima su mladići svirali slično kao svirači ostalih konfesija na dobošu, saz i svirač Mehmed-baša Tambur (koji je i pravio sazove), naj i svirač Vrljika, tambura i svirač Mustafa-baša Kafedar, svirač i pjevač narodnih pjesama Salih Smailagić, pjevač bosanskih narodnih pjesama Berber Jašar, pjevač Mula Mustafa Dugalić, koji je pjevao „nabožne“ pjesme i svirao saz i Mujo Delija, koji je pjevao seoske pjesme.³⁰ Ova imena u ono vrijeme bili su amateri u današnjem smislu te riječi i kako su podučavali i druge ljubitelje muzike, za njih možemo reći da su bili jedna vrsta pedagoga u širem smislu te riječi.

Godine 1864. na inicijativu Dževdet-paše, a u čast razvijanja zastave prve bosanske pukovnije, kapetan muzike/kapelmajstor Fuad-aga, koji je smatran za vrlo vještog kada su u pitanju bosanske melodije, komponovao je bosanski vojnički marš u duhu bosanske melodije i uz riječi fra Grge Martića, te uvježbao muzikante, koji su uz muziku i jednoglasno pjevali (muzika je komponovana prema pjesmi *Neka se hrusti šaka mala*).

Pjevač Ahmed Isakov Šemić iz Rotimlja kod Mostara govorio je da zna 150 pjesama napamet, a jedna od njegovih pjesama okarakterisana je kao najdulja i najljepša od svih do tada tiskanih guslarskih pjesma našeg slavenskog naroda na Balkanu.

³⁰ Zubović, mr. Alma, *Muzika Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u doba turske uprave*, magistarski rad, Sarajevo, 1999. g.

Na području Cazina kao najpoznatiji pjevač prve polovine XIX stoljeća spominje se Ćerim Čajić, koji je znao 366 pjesama, a porodičnu tradiciju nastavili su i sin Mahmut i unuk Maše.

U ovom periodu je djelovao i veliki broj sazlija. U Sarajevu su djelovali: Hadži Junuz Ekmić, koji se bavio kaligrafijom i znao lijepo „kucati“ na sazu, Mustaj-beg Čučak, Muhamed-aga Zildžo, Ibrahim-aga Nunija Bajraktarević, Mujaga Zlatar, Hamdija Hadžihalilović, Ćamilaga Čadro, Ahmetaga Jasika, Edhemaga Sulejmanović i Salih Hodžić-Tabače. U Brčkom su djelovali Ramo Abidović i Bećir Pehlivan, a u Stocu: Ahmetaga Heko, Ibrahim Letrić, Avdo Rokić-Grk, Muhamed-beg Jašarbegović-Ićibeg, Ahmet Relja, Mumin Rokić, Osman Basarić, Ibro Šabić-Pajdaš i Bećo Muratović.

U istočnoj Bosni, u karaulama pokraj Drine, bilo je mnogo muslimanskih pjevača iz raznih krajeva Turske, posebno iz Bosne i Hercegovine (u jednom bataljonu je bilo 10-15 pjevača-guslara na hiljadu momaka), a posebno se spominje Husein Karić Kordun, kao pjevač uz gusle, koji je pjevao starije muslimanske pjesme sebi, porodici, komšijama i gostima, ali nije htio pjevati po kafanama, jer nije želio da ga smatraju profesionalcem. Još je bio poznat i otac Stanka Brkića, koji je pjevao i znao oko 50 pjesama. Pjevač Smaić iz okoline Tuzle pjevao je uz tamburu s dvije žice, a bili su poznati u to vrijeme i pjevači: Fejzić Fejzija iz okoline Goražda, Dianja Bego, koji je bio bajraktar Dedage Čengića, Arif Hajdarević i Adem-beg Čengić, koji su pjevali uz gusle, te Mustafa Zaptija i Ibrahim Vrabac.³¹ Pomenuta imena, osim značaja za njegovanje i očuvanje narodne muzičke tradicije, i u svjetlu muzičke pedagogije, također, imaju značaj, jer su animirali interes sredine u kojoj su djelovali za muzičku djelatnost.

U periodu osmanske uprave, kao posljedica sveukupnog života bosanskohercegovačkih gradskih sredina, te kao muzičko-literarni izraz tadašnjeg poimanja života i umjetnosti i svojevrsni „memoarski lirski zapis“, nastala je bosanska gradska pjesma - sevdalinka. Ova muzičko-poetska forma nastala je dijelom na osnovama islamske kulture i tradicije, a ishodište joj je bila gradska sredina.³²

³¹ Zubović, mr. Alma, navedeni magistarski rad.

³² Karača-Beljak, mr. Tamara, *Sevdalinka - melopoetski oblik bosanskohercegovačke gradske sredine*, magistarski rad, Sarajevo, mart/ožujak 2002.g.

Sevdalinka kao lirska ljubavna pjesma nastala je u bosansko-muslimanskoj gradskoj sredini, za podlogu je imala bosansku lirsku narodnu pjesmu, koja je u urbanoj bošnjačkoj sredini pretrpjela izraziti utjecaj orijenta. Sevdalinka se pjevala u raznim prigodama i na raznim mjestima, između ostalog i na teferičima i sijelima, a prema nekim izvorima izraz turčija preveden je terminom sevdalinka.³³

U to vrijeme su postojali i profesionalni pjevači sevdalinki, koji su opjevali ljepotu djevojaka ili žena, koje nisu bile nepoznate nego posve određene osobe, kao i stvarne događaje iz života tog vremena, tako da je ustanovljeno da sevdalinke u svojoj osnovi sadrže i konkretno lokalno-vremensko obilježje, kao dio lokalne hronike.

Pionirski koraci melografije

Za očuvanje bosanskohercegovačke narodne tradicije, jer su bosanske narodne pjesme istraživali i zapisivali, veoma su zaslužni Julije Bajamonti, Franjo Kuhač i Ludvik Kuba

Julije Bajamonti, bio je liječnik i kompozitor, čije se interesiranje za narodnu poeziju očituje u sačuvanim djelima *Pjesma travljanskih djevojaka*, *Pjesma janjičara* i *Pjesma kadija*. Napjevi koji su sačuvani nemaju veliki značaj za etnomuzikologiju, koliko je važna činjenica da je to bio prvi i usamljeni primjer melografskog rada u BiH.³⁴

Franjo Kuhač je bio folklorista koji je istraživao „pučku glazbu“ i zapisivao je u okviru svojih pet knjiga (u prvoj knjizi *Južno-slovenske narodne popievke* od ukupno 400 pjesama iz južnoslovenskih krajeva 28 je bilo iz BiH, u drugoj knjizi 21, u trećoj 27, u četvrtoj 15 i u petoj 10). U našim krajevima boravio je pred sami kraj osmanske uprave.

Treći u ovoj grupi onih muzičkih djelatnika koji su obilježili pionirske korake melografije u našoj zemlji bio je Ludvik Kuba, koji se bavio slikarstvom, spisateljstvom, muzikologijom i

³³ Isto, str. 37.

³⁴ Verunica, mr. Zdravko, „Počeci melografskog rada i prve obrade narodnih pjesama iz BiH“, *Zbornik radova Muzičke akademije u Sarajevu*, Sarajevo, 1988. g., str. 6.

melografijom. Knjigu o Bosni i Hercegovini uradio je posljednju ove vrste, u svojoj 75. godini života.³⁵

Utjecaj evropske muzike na tursku muziku

U okviru Otomanskog carstva njegovala se vojna muzika otomanskih janjičara (Sultanovih elitnih trupa), koja je imala značajan utjecaj na evropske kompozitore 18. i 19. stoljeća. Njihovi orkestri zvali su se Mehter i činili su ih uglavnom udaraljke (činele, bas bubnjevi, kotlasti bubnjevi i zvona), koji su kasnije modificirani i inkorporirani u simfonijske orkestre u Evropi do te mjere da se udaračke sekcije orkestra u našem vremenu povremeno nazivaju „turska sekcija“.³⁶

Iako utjecaj evropske muzike na tursku muziku uopće nije bio veliki, ipak je postojao i pridavao mu se značaj. O tome svjedoče gostovanja evropskih orkestara na Otomanskom dvoru, te gradnja i postavljanje orgulja engleskog graditelja Thomasa Dallama u sultanovoj palači (1599) na zahtjev kraljice Elizabete I. Dva stoljeća poslije (1794) u Britaniju je stigao prvi turski ambasador Yusuf Agah Efendi i u njegovu čast je komponovan veliki marš, iste godine objavljen u Londonu.

Evropska muzika je dobila ozbiljniji tretman na otomanskom dvoru 1826. godine, kada su janjičarske trupe abolicionirane sa svojim orkestrima, a zamijenjeni su vojskom u evropskom stilu. Angažirani su afirmirani kompozitori, među kojima i Giuseppe Donizzeti, brat Geatana, za direktora vojne muzičke škole (*Muzika-ya-Humayun*) - 1828. godine, organizirana su koncertna putovanja i gostovanja važnih kompozitora i muzičara tog vremena, između ostalih i Franza Liszta, a i mnogi evropski kompozitori, kao Donizetti, Liszt i Callisto Guatelli, komponovali su marševe u čast sultana. Za kompoziciju *Grand Marche Paraphrasw* Liszt je nagrađen ordenom - Nišan Iftihar, dok je Rossini za marš u čast sultana Abdulmedžida dobio Orden od Sultana.

Poslije Donizzetija, kao njegov nasljednik, djelovao je Italijan Callisto Guatelli, također Paša, koji je bio dirigent italijanske operske grupe u *Naum Teatru* u Istambulu, a njegov *Azizye mars* postao je *Mars-i Sultani* (*Imperijalni marš* Sultana

³⁵ Ludvik Kuba je djelovao u periodu austrougarske uprave i između dva svjetska rata i ovdje ga spominjemo jer je njegova djelatnost u uskoj vezi sa prethodna dva muzikologa i melografa.

³⁶ Mehter je perzijska riječ koja znači muzičar, član vojnog orkestra.

Abdulaziza). U to vrijeme, kao kompozitori, su djelovali: Sultan Abdulaziz, koji je komponovao klavirsku kompoziciju *Poziv na valcer* (objavljen u italijanskoj izdavačkoj kući *F.Lucca* iz Milana) i kratke klavirske kompozicije i Sultan Murat V, koji se smatra najvećim kompozitorom evropske muzike među otomanskim sultanima. Komponirao je, uglavnom, za klavir: polke, mazurke, valcere i kvardile. Od 1876. g. (nakon samo tri mjeseca sultanata) pa do smrti (1904) bio je zatočen u Palaču Čiragan i nije prestao komponovati, a djela nastala u ovom periodu posvetio je svojoj porodici i prijateljima.

Posebno značajno jeste da se u ovom periodu pojavila i prva žena kompozitor i to supruga Omer-paše, koji je bio glavni komandant Otomanske vojske za vrijeme Krimskog rata, a porijeklom je bio iz Hrvatske (zvao se Mahalija Latas). Supruga Omer-paše je potjecala iz Mađarske, zvala se Ida, a kasnije, po udaji, prihvatila je ime Zulejde Omer-paša.³⁷ Ova kompozitorka je bila, prije udaje, učenica Czerny-ja u Beču. Komponirala je marševe, a jedan od njih je objavljen u časopisu *The Illustrated London News* (13. januara 1855).

O popularnosti i značaju koji se pridavao evropskoj muzici na otomanskom dvoru govori i činjenica da su i Donizetti i Guatelli za svoje zasluge dobili titulu paše.

LITERATURA

Bašagić-Redžepašić, Safvet beg (Mirza Safvet.), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g.1463-1850.)*, Cirihi: Matica Bošnjaka, 1994.

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Besarović, Risto, *Iz kulturne i političke istorije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966.

Ćehajić, Džemal, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1986.

³⁷ Povodom proslave 45 godina Muzičke akademije u Sarajevu u Narodnom pozorištu u Sarajevu je, 20.aprila 2000.g., održan koncert Kamernog orkestra Muzičke akademije, pod ravnanjem turskog dirigenta dr. Emre Aracia, koji djeluje još i kao kompozitor i muzikolog u Londonu, gdje je osnovao Akademiju osmanlijske dvorske muzike. Na koncertu su izvođena djela osmanske dvorske muzike, između ostalih i kompozicije Zulejde Omer-paša *Marš* i *Marš Tchitate*.

- Džaja, Srećko M, Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. *Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991»*, Sarajevo, 18-20.04.1991., Samobor: Franjevačka teologija - Sarajevo, 1994.
- Džambo, Jozo, Povijest mentaliteta - jedan historiografski pristup fenomenu bosanskog franjevaštva, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. *Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991»*, Sarajevo, 18-20.04.1991., Samobor: Franjevačka teologija – Sarajevo, 1994.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Tarih-i Bosna - Povijest Bosne* (1 i 2), Sarajevo: El-Kalem, 1999.
- Hadžijahić, Muhamed, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977.
- Ferović, Selma, *Muzička kultura / II razred gimnazije*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004.
- Ferović, Selma, *Teorija i praksa muzičkog vaspitanja i obrazovanja u BiH*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- FEROVIĆ, Selma, Novi pristup muzičkom nasljeđu BiH kroz udžbenike, *Naša škola*, 1996.
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Fototip izdanja iz 1912, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Fototip izdanja iz 1915, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Kreševljaković, Hamdija, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1952.
- Lovrenović, Ivan, *Unutarnja zemlja - kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Durieux, 1999.
- Mahmud, Mustafa, *Kur*an-pokušaj savremenog razmatranja*, Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice, 1991.
- Pandžić, Bazilije, Franjevački misionari na Balkanu u tursko doba«, u: Karamatić, M. (ur.), Zbornik radova. *Znanstveni skup «Sedam stoljeća bosanskih Franjevaca 1291-1991»*, Sarajevo, 18-20.04.1991., Samobor: Franjevačka teologija - Sarajevo, 1994.
- Papić, Mitar, *Tragom kulturnog nasljeđa*, Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Pennanen, Risto Pekka, Rane sarajevske svirke - snimateljska ekspedicija u Bosni 1908., *Muzika*, VII, 2003.
- Puljić, Želimir i Topić, Franjo, *Kršćanstvo Srednjovjekovne Bosne - radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske*

-
- biskupije /1089-1989./, Studia Vrhbosnensia – 4, Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1991.
- Rizvić, Muhsin, Ogled o sevdalinki, *Izraz*, Sarajevo, 1969.
- Tepić, Ibrahim, Borba Bošnjaka za autonoman položaj Bosne i Hercegovine u okviru osmanskog carstva u XIX stoljeću, *Naša škola*, XLIII, 1996.
- Verunica, Zdravko, Počeci melografskog rada i prve obrade narodnih pjesama iz BiH, Zbornik radova. Sarajevo: Muzička akademija, 1988.
- Zlatar, Behija, *Bosna i Hercegovina u okvirima osmanskog carstva /1463 - 1593./* : BiH od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata«, Sarajevo, 1994.

Summary

The cultural and music pedagogical work in Bosnia and Herzegovina during the Ottoman Authority was in accordance with the basic characteristics and postulates of the Ottoman Empire. In the conclusion we presented it more detailed than through other historical areas because the already researched and presented facts are meager and insufficient to get the adequate and accurate presentation, at least in the context of the basis to easier following and understanding of further music cultural and pedagogical work development in Bosnia and Herzegovina. The Ottoman Authority in these areas based its development and existence on the powerful military, law, financial and administrative authority, as well as the economic development which was displayed in building roads (in the aim of increase of people and goods transport), which enormously improved the planned development of the towns (with active participation of the Ottoman State), with typical orient-muslim appearance: mosques, caravan-saraj (buildings where people, goods and cattle could stay and rest during their travel), han (building where people could stay for a night), hamami (public bath), libraries, hospitals, waterworks, drinking-fountains, musafirhana (a guest house), bridges, mektebi (Muslim primary schools) and medresa (Islamic secondary and higher religious school).

During the Ottoman Authority the pedagogical work was realized in denominational schools where the religious subjects had priority over the others. Singing was the only music school

activity as elective subject. The topic of the songs was related to denomination. In Jewish schools (Meldar) and Muslim schools (Sibjan Mektebi), singing («learning»- specific way of saying the pray) was present as a part of religious teaching. In Croatian schools, concerning the importance of music in religious ceremonies, the Church-singing was regular and practiced at schools which were the part of monasteries and later at public schools, as a subject. In Serbian schools singing was practiced periodically (depending on teacher attitude). The mentioned pedagogical work was almost related to male children.

At that time female children attended special schools: the school of Staka Skenderova and the schools of Mis Adelina Pavlija-Irbi and Mis Mekenzijeva. In these schools the choir-singing and music reading were taught. Secondary schools, apart from theological schools did not have singing on educational level, and music was present only as a part of school celebrations at the end of a school year.

During the Ottoman Authority we find the origins of the singing-clubs in Bosnia and Herzegovina: Kosača from Mostar and Serbain-Orthodox Church- Singing Club from Gračanica with the first choit-leader Makso Todorović, a teacher. Along with the cultural life of the cities, the rural cultural ambient was developed in the form of so called «ethnodrama theatres», which marked and cultivated traditional customs in accordance with the seasons and farm work (Koledarske and Kraljičke songs Ladarice i Dodole) by Catholics and Orthodox. In the Islamic ceremony, music was found in the call for prayer- Ezan, in citing Koran-Tedžvid, in the announcement of somebody's death-Salla, in asking for God blessing- Salava, in memory to the deaths-Tevhid, in celebrations in honour of the birth of Muhamed a.s.- Mevlud, in prayer for rain-Kišna dova, in Islamic weddings and Dervish ceremonies-Derviški zikr.

The basic characteristics of the Islamic music were: phenomenon «Makama» (melody models), rhythm «Ika» (independent rhythm types) and «Tahsin» (melody decorating in oriental way). The Croats cultivated choir singing and folk singing: Gregorijanske korale, Misne napjeve and Popjevke (types of songs) of Franjo Kuhač, and the Franciscans taught children playing the piano and the organ. Missa Quotidiana was extraordinary important and it was passed on beyond of mouth especially in the practice of Bosnian Franciscans. Fra Angjeo Nujić and Andro

Pavasović from Dalmatia, Vaso Pelagić who enormously paid attention to singing as headmaster of Banja Luka theological school were famous for their music work.

The Turkish theatre «Shadows Theatre» was very popular and it was named «Karadžoz» according to the main hero Karadžoz. This theatre where the figures were moved by the rope, and the characters presented the features of the Ottoman Empire existed until the appearance of the talking film and new theatre sorts of the 1930s.

The amateur music activity during the Ottoman Authority was very rich and it was cultivated by the music participants who had great necessity for playing music, regardless to their level of music education. That is why the work of tekija was emphasised in that period because in its ceremonies music had important role especially among Dervish ranks: Mevlevije and Halvetije.

It is very important to mention that the rising of one of the most famous forms of Bosnian music tradition- sevdlinka was connected to Ottoman Period. Sevdalinka as Bosnian town song – risen in a town surroundings, partly on the basis of Islamic culture and tradition was sung on a different occasions and at different places. The important role in the affirmation of this Bosnian lyrical folk song containing all elements of the approaching life and art at that time had the professional «sevdalinka» singers who sang about real heroes and events. Thus sevdalinka presents the true poetical part of the local chronicle.

Apart from the amateur musicians, mostly players and singers, during the Ottoman Authority the bandmaster Fuad-aga's compositional work was recorded. He composed the Bosnian march («Hajde, hajde pod Bajrak» – Go, go under the Flag), with the lyrics of fra Grga Matić. This march (even published in the military Constantinople's newspapers) in the spirit of Bosnian melody, the musicians practiced not only to play but also to sing unisonously. The activity of the pioneers of melography in Bosnia and Herzegovina was very important because they researched and recorded the Bosnian folk songs which are kept as the music folk treasure. These pioneers were: Julie Bajamonti, Franjo Kuhač and Ludvik Kuba.

Even in the 16th century the influence of the European music on the Turkish was evident. It was reflected in performing the European orchestras at the Ottoman Palace, placing the English designer Thomas Dalamma's organ at the Sultan's Palace. In

1599, performing concerts of the European eminent composers and composing a great number of compositions, mostly marches (Liszt, Donizetti, Guatelli, Rossini) in the Sultan's honour. Among the Turkish composers the most important were: Sultan Abdulaziz and Sultan Murat V as well as the first woman composer at the Ottoman Palace (Omer-pasha's wife) who originated from Hungary. Her name was Ida, i.e. Zulejda which got after marriage, and she mostly composed marches.